९

आर्हतदर्शनम्

प्रस्तावना

दशमकक्षायाः कृते अयं पाठः विरच्यते। भारतीयदर्शने जैनदर्शनस्य प्रभावः तु अद्यापि दृश्यते। किञ्च भारतीयदर्शनपरिचयार्थं जैनदर्शनस्य आवश्यकता अत्यन्तं वर्तते। अपि च जैनदर्शनं भारतीयदर्शने कथं स्वस्य परिधिः स्थापिता। तस्य प्रसारः कथं जातः। तेषां आचारव्यवहारविषये अलोचना अत्र क्रियते। जैनसम्प्रदाये जीवस्य स्वरूपं किम्। आत्मनः स्वरूपविषये किं कथयति। तेषां नास्तिकत्वं कथम् आयातम्। ते वेदं नाङ्गीकुर्वन्ति। परन्तु ते किम् ईश्वरम् अङ्गीकुर्वन्ति वा, एताः विषयाः अत्र आलोच्यन्ते। अपि च दशमीकक्षायाः कृते यथा काठिन्यं न स्याद् तथा वाक्यविन्यासः अस्ति। अतः विषयस्यापि तथैव रचना क्रियते यथा छात्रानां सुखबोधो स्यात्।

उद्देश्यानि

अमुं पाठं पठित्वा

- जैनदर्शनस्य सम्यग् धारणा भविष्यति।
- जैनधर्मगुरूणां नामानि ज्ञास्यन्ते।
- जैनदर्शनस्य प्रमाज्ञानं भविष्यति।
- जैनदर्शनस्य प्रमाणज्ञानं भविष्यति।
- जैनदर्शनस्य मोक्षविषये धारणा भविष्यति।
- जैनदर्शनस्य भारतीयदर्शने प्रभावः कियान् आसीत् तद् ज्ञातुं शक्यते।
- जैनदर्शनस्य उद्भवः कथं जातः इति ज्ञातुं शक्यते।
- जैनदर्शनरीत्या कथं मुक्तिलाभः भवति तत् ज्ञास्यति।
- जैनानां नास्तिकत्वं ज्ञास्यति।
- जैनानां वेदखण्डनप्रकारं ज्ञास्यति।

९.१) भूमिका

जैनदर्शनम् भारतीयदर्शनेषु अन्यतमं वर्तते। चार्वाकविचारधारायाः अनन्तरं नास्तिकदर्शनेषु जैनदर्शनस्य महत्त्वपूर्णं स्थानमस्ति। चार्वाकमतस्य स्थूलतत्त्वानां चिन्तनस्य अपेक्षया सूक्ष्मचिन्तनं प्रति

चिन्तनस्य प्रावाहिकता जैनदर्शने दृश्यते। यत्र चार्वाकाः शरीरमेवात्मानं स्वीकुर्वन्ति तत्र जैनदर्शनेन आत्मा इति शरीरातिरिक्तम् अभौतिकं तत्त्वं स्वीकृतम्। तच्च शरीरपरिमाणं मध्यमपरिमाणं वाऽभिमतम्।

वैदिकदर्शने प्रायेणेदं प्रतिपादितमस्ति यदात्मा अणुपरिमाणो महत्परिमाणो वाऽस्ति-'अणोरणीयान् महतो महीयानिति'। अणुपरिमाणस्य महत्परिमाणस्य वा नित्यताकराणात् आत्मा नित्योऽस्ति इति वैदिकैः मन्यते। तन्मतानुसारेण मध्यमपरिमाणात्मकाः पदार्था अनित्याः सन्ति। जैनदर्शने मध्यमपरिमाणः आत्मा नित्योऽस्ति। स भौतिकपदार्थवत् अनित्योऽस्ति। दार्शनिकविचारस्य क्रमेण अनयोरुभयोः दर्शनयोः पौर्वापर्यं स्पष्टरूपेण दृश्यते। ऐतिहासिकेन साक्ष्येण इदं सिद्ध्यति यत् चार्वाकस्य पश्चात् जैनदर्शनस्य विकासक्रमः समायाति। अस्यापि गणना नास्तिकदर्शनेषु विहिता, यतो हि अत्र वेदानां प्रामाण्यं स्वीकृतं नास्ति। तथापि अस्य लक्ष्यं चार्वाकवत् स्थूलपदार्थविवेचनं नास्ति। त्रिविधदुःखेभ्य आत्यन्तिकं मुक्तिरेवात्र लक्ष्यभूता वर्तते। आस्तिकदर्शनानामपि इदमेव लक्ष्यमस्ति। अतो जैनदर्शनम् आस्तिकधारायाः केषुचित् अंशेषु अनुकरणं करोति।

१.२) आत्मा

आत्मा जैनमते परिणामी द्रव्यमस्ति, जीवः अस्थिकायस्वरूपो भवति इत्याद्यवधारणाभिः सूक्ष्मतत्त्वानामपि भौतिकता सिद्ध्यति। जैनदर्शने जीवात्मनोः पार्थक्यं न भवति। विभिन्नदर्शने आत्मपदेन यत् उच्यते अत्र जैनदर्शने तदेव जीवः इति पदेन कथ्यते। जीवात्मा एव नित्यः विभुः भवति। आत्मा स्वरूपतः निराकारो भवति चेदपि देहाकारेण प्रविश्य देहसमानपरिमाणविशिष्टः भवति। देहस्य आयतनं एव आत्मनः आयतनम्। वैदिकदर्शनेभ्यो वैपरीत्यदर्शनात् नास्तिकसंज्ञा अस्याः भवति। जीवात्मनः सम्बन्धे जैनसिद्धान्तानां चार्वाकसिद्धान्तैः सह किमपि साम्यं दृश्यते। अत एव चार्वाकोपरान्तम् अस्य विद्यमानतया अनुकरणे सन्देहो नास्ति।

१.३) जैनदर्शनस्य उद्भवः

जैनधर्मो यद्यपि अनादिः सनातनश्च वर्तते तथापि तस्य युगप्रवर्तकः ऋषभदेवः आसीत्। ऋषभदेवः ऐतिहासिको महापुरुष आसीत्। तस्य इतिवृत्तम् उपलभ्यते। हिन्दुधर्मस्य अवतारवादिन्या अवधारणया चतुर्विंशत्यवतारेषु षष्ठोऽवतारः ऋषभदेवः आसीत्। तीर्थङ्करेषु आदिभूतात् अयमेव आदिनाथ इति अपि उच्यते। आदिनाथस्य अनन्तरं जैनदर्शनस्य तीर्थङ्करपरम्परा धर्मदर्शनयोः विकासस्य क्षेत्रे उल्लेखनीया अस्ति। तद्यथा- आदिनाथः (ऋषभदेवः), अजिनाथः, सम्भवनाथः, अभिनन्दनः, सुमतिनाथः, पद्मनाथः सुपार्श्वनाथः, चन्द्रनाथः, सुविधिनाथः, शीतलनाथः, श्रेयांसनाथः, वासुपूज्यः, विमलनाथः, अनन्तनाथः, धर्मनाथः, शान्तिनाथः, कुन्थुनाथः, अहरनाथः, मल्लिनाथः, सुव्रतनाथः, नाभिनाथः, नेमिनाथः, पार्श्वनाथः, महावीरः च।

जैनदर्शनस्य युगप्रवर्त्तका आचार्याः तीर्थङ्कराः उच्यन्ते। जैनदर्शनस्य तत्त्वसिन्धौ निमज्जनाय मार्गदर्शकाः तीर्थङ्करसंज्ञां लभन्ते। अत्र तीर्थङ्करपदस्य लाक्षणिकः प्रयोगो भवति। तीर्थङ्करेषु अन्तिमस्य वर्धमानस्य ऐतिहासिकः परिचयम् अवश्यम् उपलभ्यते। वर्धमानस्य जन्म ईस्वीपूर्व ५९९ तमे वर्षे

विहारप्रदेशे अभवत्। त्रिंशत्तमे वयसि वर्धमानेन परिव्रज्या गृहीता, कैवल्याय कठोरं तपो विहितम्। स्वलक्ष्यसिद्धिवशात् अयं सर्वज्ञ इत्यपि ज्ञायते।

जैनधर्मस्य दिगम्बरसम्प्रदाये दार्शनिकचिन्तनं पर्याप्तरूपेण जातम्। पञ्चमहाव्रतेभ्योः अतिरिक्तं शारीरिक-मानसिक-वाचिक चेष्टासु नियन्त्रणस्यापि आवश्यकता प्रतिपादिता। यतो हि अनेनैव मृत्युपर्यन्तं कष्टसहिष्णुतायाः क्षमता जायते। चतुर्दशगुणस्थानानाम् अनुभवः अपि दार्शनिकचिन्तनस्यैव विषयः भवति। एतानि गुणस्थानानि एवं प्रकारेण कथितानि -

मिथ्याव्रतम्, सासादनम्, मिश्रः, अविरत् सम्यक्त्वम्, देशविरतिः, प्रमत्तम्, अप्रमत्तम्, अपूर्वकरणम्, अनिवृत्तिकरणम्, सूक्ष्मसाम्परायः, उपशान्तमोहः क्षीणमोहः, सयोगकेवली, अयोगकेवली च।

जैनसाहित्यम् ऐतिहासिकचिन्तनेन चतुर्षु भागेषु विभक्तम् अस्ति-आगमकालः आरम्भयुगः, मध्ययुगः, अवान्तरयुगश्च। आगमकाले श्वेताम्बरजैनसम्प्रदायस्य आगमसाहित्यं सृष्टम्- (१)आचाराङ्गसूत्रम् (२) सूत्रकृताङ्गम् (३) स्थानाङ्गसूत्रम् (४) समवायाङ्गसूत्रम् (५) भगवतीसूत्रम् (६) ज्ञातधर्मकथा (७) उपासकदशा (८) अन्तकृतदशा (९) अनुत्तरोपपादिकदशा (१०) प्रश्नव्याकरणानि (११) विवाङ्सूत्रम् (१२) दृष्टिवादः।

९.४) आरम्भकालः

जैनदर्शनस्य आरम्भो दिगम्बरसम्प्रदायाचार्यस्य उमास्वामिनो विचारधाराभिः भवति। उमास्वामिना तत्त्वार्यसूत्रस्य रचना विहिता। एषु तत्त्वार्थसूत्रेषु काले काले वृत्तिभाष्यादिभिः भूषितानि ग्रन्थान्तराणि प्राप्यन्ते। जैनदर्शनस्य इमानि सूत्राणि पाणिनि सूत्राणि इव वर्तन्ते।

उमास्वामिन अनन्तरं दिगम्बरसम्प्रदायस्यैव आचार्येण कुन्दकुन्देन नियमसार–आचारान्तिक–कामसार-समयसार-प्रवचनसार-नामकाः ग्रन्थाः विरचिताः। कुन्दकुन्दाचार्यस्य इमाः रचनाः एव जैनदर्शनस्य विश्वकोश इति मन्यते।

आचार्यसमन्तभद्रः अपि जैनदर्शनस्य क्षेत्रे अभिनवं चिन्तनं प्रस्तुतवान्। देवनन्दिना जैनेन्द्रव्याकरणे आचार्यसमन्तभद्रस्य उल्लेखो विहितः। अस्य रचनासु आप्तमीमांसा, युक्त्यनुसन्धानम्, स्वयम्भूस्तवः जिनस्तुतिशतकम्, रत्नकरण्डकश्रावकाचारः, जीवसिद्धिः, तत्त्वानुसन्धानम्, गन्धहस्तिभाष्यं चेति प्रमुखाः रचनाः सन्ति।

९.५) मध्यकालः

जैनदर्शनस्य विकासो मध्यकालस्य प्रारम्भे ईस्वीषष्ठशताब्द्यां भवति। नवमशताब्दीपर्यन्तकालो मध्यकाल एव निधार्यते। अयं कालो जैनसाहित्यस्य स्वर्णयुगोऽस्ति। जैनदर्शनस्य बहूनां मौलिकग्रन्थानां रचना अस्मिन् एव काले संजाता। अस्मिन् कालखण्डे आचार्यः सिद्धसेनो दिवाकरः न्यायावतार-

सन्मतितर्क-तत्त्वार्थटीका-प्रभृतीनां ग्रन्थानां रचनां कृतवान्। आसु रचनासु न्यायावतार इत्याख्यो ग्रन्थो जैनदर्शनस्य स्वरूपं प्रस्तौति।

अष्टमशताब्द्यां हरिभद्रसूरिणा अपि षड्दर्शनसमुच्चय-अनेकान्तवाद –जयपताकादयो ग्रन्था विरचिताः। भट्ट अकलङ्केन तत्त्वार्थसूत्रेषु राजवार्तिकग्रन्थस्य प्रणयनं कृतम्। न्यायविनिश्चयः प्रमाणसंग्रहश्चापि अकलङ्कस्यैव जैनन्यायशास्त्रीयं रचनाद्वयं वर्तते।

९.६) अवान्तरकालः

दशमशताब्द्या अनन्तरम् अवान्तरकालस्य प्रारम्भः स्वीक्रियते। अस्मिन् काले देवसूरिः प्रमुखः आचार्यः अभवत्। देवसूरिणा अपि जैनन्यायक्षेत्रे प्रमाणानयनतत्त्वालोकालङ्कारः इत्याख्यस्य ग्रन्थस्य रचना कृता। अस्मिन् एव ग्रन्थे अनेनैव आचार्येण स्वयं स्याद्वादरत्नाकरनामकः टीकाग्रन्थोऽपि लिखितः। द्वादशशताब्द्यां हेमचन्द्रेण काव्यव्याकरणयोः क्षेत्रे नूतनं साहित्यं सृष्टम्। प्रमाणमीमांसा हेमचन्द्रस्य सुप्रसिद्धा रचना अस्ति। वस्तुतः एषा अद्वितीया दार्शनिकी रचना वर्तते।

त्रयोदशशताब्द्यां मल्लिषेणसूरिणः 'स्याद्वादमञ्जरी' विरचिता। जैनदर्शनक्षेत्रे एषा रचना पर्याप्तं लोकप्रियतामाप्तवती। इयं रचना हेमचन्द्रकृतस्य 'अन्ययोगव्यवच्छेद' इत्याख्यस्य द्वात्रिंशिकाग्रन्थस्य टीका विद्यते। पञ्चदशशताब्द्यां गुणरत्नेन हरिभद्ररचितं षड्दर्शनसमुच्चयं लक्ष्यीकृत्य टीकाग्रन्थो रचितः। सप्तदशशताब्द्यां च आचार्येण यशोविजयेन संस्कृतप्राकृत-हिन्दीभाषासु अनेकेषां खण्डनमण्डनात्मकानां ग्रन्थानां सृजनं विहितम्। जैनतर्कभाषाऽस्या प्रमुखा कृतिरस्ति। ग्रन्थानाम् उपादेयतया सह भाषागतं वैशिष्ट्यमपि तत्र स्पष्टं प्रतिभाति।

९.७) जैनदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा

जैनदर्शनानुसारं निखिलब्रह्माण्डस्य मूले सप्त पदार्था विद्यन्ते। दृश्यमाणं सम्पूर्णं जगत् तेषामेव परिणामः अस्ति। एते सप्त पदार्था जैनदर्शनग्रन्थेषु एवं प्रकारेण उल्लिखिताः सन्ति-जीवतत्त्वम्, अजीवतत्त्वम्, आस्रवः, बन्धः, संवरः, निर्जरा, मोक्षश्च। अथ एतेषां यथाक्रमं विवेचनं विधीयते।

९.७.१) जीवतत्त्वम्

जीवतत्त्वम् आत्मनः सांसारिकम् अवस्थारूपम् अस्ति। तत् चेतनं वर्तते, अनन्तज्ञानदर्शनसामर्थैः युक्तं भवति। व्यवहारजगति पूर्वार्जितकर्मणां प्रभावात् जीवः अनन्तज्ञानेन अनन्तदर्शनेन अनन्तसामर्थ्येन च युक्तो न भवति। तदवस्थायां जीवः अयं औपशमिकैः, क्षायिकैः,क्षायौपशमिकैः,औदयिकैः,पारिणामिकैः,भावैः सहितो भवति। एतेषां संपर्कात् जीवः स्वशुद्धस्वरूपात् भिन्नो भाति। द्रव्यवत् परिवर्तते सति जीव एव पुद्गलरूपेण व्यक्तो भूत्वा संसारीति उच्यते। जीवः परिणामी अस्ति। तस्य सर्वाः क्रियाः पूर्वकृतकर्मणां परिणामस्वरूपं सम्भवति। यदा चेतनः अयं कस्मिन् अपि कर्मणि प्रवर्तते तदा तत्प्रवृत्तेः कारणम् अपि पूर्वोपार्जितम् एव कर्म भवति। प्राप्तदेहानुसारं स्थूलः कृशश्च भवति। कर्मफलस्य भोक्ता अपि जीव एव अस्ति। स एव उर्ध्वगः कथ्यते।

जीवे कर्मणः प्रवेशस्य कारणम् अविद्या वर्तते। यतोहि अविद्याजन्यं कर्म एव जीवात्मानं सांसारिकतया आबद्धं करोति।

बन्धमुक्तेः उपायो ज्ञानम् अस्ति। सत्कर्मणां परिणामस्वरुपं बन्धनावस्थायाम् एव ज्ञानम् उत्पद्यते। ऋते ज्ञानान्न मुक्तिरिति सिद्धान्तानुसारं ज्ञानं बद्धस्य जीवस्य कृते अत्यावश्यकं वर्तते। जीवः अयम् अवयवी इत्यपि उच्यते। अवयवसंघातरुपात् अयमस्तिकायः अपि अस्ति। चैतन्यम् अनुभूतियोगः चेति जीवस्य प्रमुखौ गुणौ स्तः। जीवस्य परिणामः पर्यायः अपि भवति। स च चतुर्धा प्रतिपादितः (१) दिव्यः (२) मानुषः (३) नारकीयः (४) तिर्थक् चेति। पर्यायस्यापि द्वैविध्यं वर्तते द्रव्यपर्यायगुणपर्यायभेदात्। भिन्नेषु अपि द्रव्येषु यत् ऐक्यं प्रतीयते तत् द्रव्यपर्याय उच्यते। परिणामवशात् द्रव्यस्य गुणेषु यत् परिवर्तनं दृश्यते तद् गुणपर्यायो भवति।

१.७.२) अजीवतत्त्वम्

अजीवः धर्माधर्म-आकाश-पुद्गल-कालभेदात् पञ्चधा अस्ति। एषु आकाशो निरवयवः अस्ति, अतः स अनस्तिकायः अपि वर्तते। गतिमानजीवः पुद्गलसहकारिकारणं द्रव्यविशेषश्च धर्मः कथ्यते। तथा जलचरस्य कृते जलम्, एतद्विपरीतं स्थितिमान् जीवः पुद्गलस्थितिकारणं द्रव्यविशेषश्च अधर्मः कथ्यते। यथा परिश्रान्तस्य कृते आश्रयः। अस्तिकाय द्रव्याणाम् आश्रयप्रदं द्रव्यम् आकाशः अस्ति। अयं अनुमानसिद्धः पदार्थः अस्ति। यतो हि बहुदेशव्यापिजीवः पुद्गलः धर्माधर्म् विस्तार्य प्रदेशपर्यायस्य आकाशस्य सिद्धिः भवति। आकाशोऽपि द्विधा वर्तते-लोकाकाशः अलोकाकाशश्च। पुद्गलं जडद्रव्यं भवति। "पूरयन्ति गलन्ति च पुद्गलाः" इत्यनया व्युत्पत्त्या पुद्गलः परिपूर्णं द्रव्यम् अस्ति। पुद्गलाः अणुरुपाः संघातरुपाः च द्विधा भवन्ति। अनयोः अणुः निरवयवो भवति। संघातः तु रुपरसादिगुणचतुष्टयेन समूहरुपो भवति। कालस्तु प्रत्यक्षविषयो नास्ति, तथापि अनुमानेन एव कालस्य सिद्धिः अस्ति। यतो हि सर्वं जगत् परिणामशीलम् अस्ति। परिणामस्य हेतुतया कालः सिध्यति। कालं विना पदार्थानां स्थितिः असम्भवा वर्तते। प्रत्येकं परिणामः कालाश्रितः अस्ति। प्रत्येकं क्रिया च कालाश्रिता अस्ति। अतः कालः अनुमीयते। विस्ताराभावे कालः अस्तिकायः द्रव्यभिन्नः दृश्यते।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. प्रथमतीर्थङ्करः कः।

२. महावीरःकः।

३. कतिप्रमाणानि जैनदर्शनमते।

४. पुद्गलः कः।

५. द्रवस्य लक्षणं किम्।

६. जैनमते ज्ञानस्य कतिप्रकाराः सन्ति।

७. अनेकान्तवादः केषां मतम् अस्ति।

८. कति तीर्थङ्कराः सन्ति।

९. पञ्चमहाव्रतानि कानि।

१०. द्रवस्य कति भेदाः सन्ति।

९.७.३) आस्रवतत्त्वम्

योगेन कर्मपुद्गलानां जीवे प्रवेश आस्रवः अस्ति। आस्रवसम्पर्काद् एव जीवः बन्धे निपतति। जैनदर्शने मनोवाक्कर्माणि क्रियायुक्तानि स्वीक्रियन्ते। एतानि एव योगसंज्ञया उच्यन्ते। यतोहि कर्मपुद्गलाः जडाः भवन्ति, अतः स्वयं जीवः तेषु कर्मसु प्रविष्टो नैव भवितुं शक्नोति। अपितु योगेनैव कर्मपुद्गलानां जीवे स्वाभाविकरुपेण प्रवेशो भवति। आस्रव एव बन्धस्य कारणम्। स च द्विधा वर्तते, भावास्रवो द्रव्यास्रवश्च। यावत् कर्मपुद्गलानां जीवे प्रवेशो न भवति, तावत् स भावास्रवः क्थ्यते। जीवे कर्मपुद्गलानां प्रवेश एव् द्रव्यास्रव उच्यते। उदाहरणार्थं वस्त्रस्य आर्द्रीकरणानन्तरं मलिनताप्राप्तिरुपिणि कार्ये क्रियाद्वयं दृश्यते। प्रथमा क्रिया जलसिक्तिः अस्ति अपरा च धूलिकणैः संसर्गरुपा वर्तते। मलिनताया उभयमेव हेतुर्भवति तत्र जलसिक्तौ भावास्रवोऽस्ति, धूलिकणसंसर्गे च द्रव्यास्रवो वर्तते। प्रधानभूताः आस्रवाः सप्तदश सन्ति। ये मनोयोगैः, वाग्योगैः, काययोगैः सह पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणां, चतुः कषायाणां , पञ्चमहाव्रतानां च परित्यागात् जायन्ते।

९.७.४) बन्धतत्त्वम्

जीवे कर्मपुद्गलानां प्रवेशाद उत्पन्नो बन्धभावो बन्ध इति उच्यते। बन्धः अपि रुपद्वये व्यवहृतो भवति। तद्यथा भावबन्धो द्रव्यबन्धः च इति। बन्धस्य कारणमास्रवो भवति यतो हि आस्रवमेव जीवस्य मूलस्वरुपं नश्यति। मिथ्यात्वम्, अविरतिः, व्रतादिनियमानाम् अनायासम् उपेक्षा चापि बन्धस्य हेतवः सन्ति।

९.७.५) संवरतत्त्वम्

कर्मपुद्गलानां जीवे प्रवेशस्य अवरोधः संवर इति कथ्यते। अयमवरोधो वस्तुतः आस्रवस्य आस्रवजन्यबन्धस्य च भवति। अस्य क्रियान्वयनं सर्वेभ्यः विकारेभ्यो रहिते सति एव सम्भवति। संवरस्य अपि भेदद्वयं विद्यते भावसंवरो द्रव्यसंवरश्च। जैनदर्शने कर्मपुद्गलानां जीवे प्रवेशस्य द्वाषष्टिः उपायाः कथिताः। तेषु पञ्च बाह्याः अवशिष्टा आभ्यन्तराः सन्ति।

बाह्या उपायाः समितयः इत्यपि कथ्यन्ते। तद्यथा ईर्यासमितिः, भाषासमितिः, एषणा समितिः, आसन्निक्षेपणसमितिः, प्रतिस्थापना-समितिश्चेति। ये सम्भवाः उपायाः सन्ति ते गुप्तय इति उच्यन्ते। तद्यथा मनोगुप्तिः, कायगुप्तिश्चेति। समितिषु सत्क्रिया प्रवर्तते किन्तु गुप्तिषु असत्क्रिया निरुध्यते। संवरस्य प्रक्रियायां परीषहस्य महत्त्वपूर्णं योगदानमस्ति। मुक्तिमार्गे प्रवृत्त्यर्थं कर्मक्षयाय गृह्यमाणं सहिष्णुत्वं परीषह इति कथ्यते। परीषहस्य द्वाविंशतिर्भेदाः सन्ति। कर्मक्षयाय पञ्चभिः महाव्रतैः, दशभिः धर्मैः द्वादशभिः

अनुप्रेक्षाभिः, द्वाविंशपरीषहैः, पञ्चभिः चरित्रैश्च संवरः अनुष्ठीयते। चरित्रस्य पञ्चभेदाः सन्ति। तत्र एवं प्रकारेण सम्प्रोक्ताः –सामयिकं, छेदोपस्थापनम्, परिहारविशुद्धिः सूक्ष्मसाम्परायः, यथाख्यातञ्चेति। एषां समेषामनुपालनेन जीवात्मनि कर्मपुद्गलानां प्रवेशो निरुध्यते।

९.७.६) निर्जरातत्त्वम्

आत्मनि कर्मपुद्गलानां नूतनप्रवेशस्य अवरोधः, पूर्वविशिष्टपुद्गलानां विनाशश्च निर्जरा इति उच्यते। निर्जराम् अवलम्ब्य एव कश्चित् साधकः आत्मदर्शनं कर्त्तुं शक्नोति। यथार्थतस्तु पूर्वोक्तानां द्वाषष्टिः उपायानां साधना कठोरश्रमसाध्या भवति। ततः अपि अधिकश्रमः आत्मस्थानां कर्मपुद्गलानां विनाशकार्ये जायते। साधकस्य एषा अवस्था निदिध्यासनस्वरुपा इति कथ्यते। अनयैव अवस्थया साधकः आत्यन्तिकीं दुःखनिवृत्तिम् अनुभवति। निर्जरा अपि जैनदर्शने द्विधा प्रतिपादिता भावनिर्जरा द्रव्यनिर्जरा चेति। आत्मस्थानां कर्मपुद्गलानां विनाशस्य भावना भावनिर्जरा भवति, तेषां कर्मपुद्गलानां विनाशस्य क्रिया च द्रव्यनिर्जरा भवति। कर्मपुद्गलानां विनाशस्य भावनादशायां कर्मणाम् उपभोगानन्तरं कर्मपुद्गलाः स्वत एव नश्यन्ति। सा दशा सविपाकभावनिर्जरा कथिता। यदि च कर्मणाम् उपभोगात् पूर्वरेव कर्मपुद्गलानां विनाशो भवति, तदा साधकस्य सा दशा अविपाकभावनिर्जरा कथ्यते। एषा अविपाकभावनिर्जरा अतीव दुर्लभा मन्यते। अस्याः कृते कठोरतपसः आवश्यकता प्रतिपादिता अस्ति।

९.७.७) मोक्षतत्त्वम्

कर्मपुद्ग्लेभ्यःपूर्णतया मुक्तो भूत्वा जीवात्मा सर्वज्ञः सर्वद्रष्टा च भवति। जैनदर्शने आत्मनः एषा अवस्था जीवन्मुक्तिः अथवा मोक्ष इति उच्यते। अयं मोक्षः भावमोक्ष एव भवति। पूर्णरुपेण मोक्षस्य प्राप्त्यर्थं तु ज्ञाना वरणीय-दर्शनावरणीय-मोहनीय-अन्तरायानां चतुर्णां घातीयकर्मणां, आयु–नाम-गोत्र-वेदनीय-संज्ञकानां चतुर्णां अघातीयकर्मणां चापि विनाशः आवश्यको भवति। एतद् अनन्तरमेव द्रव्यमोक्षो लब्धुं शक्यते।

मोक्षावस्थायां जीवः सर्वेभ्यः औपशमिक-क्षाणौपशमिक–औदयिक भव्यत्वादिभ्यो भावेभ्यो मुक्तो भवति। स उर्ध्वगतिशीलो भवति। अतएव च उर्ध्वमेव गच्छति। किन्तु लोकाकाशात् परे यः अलोककाशः अस्ति तत्र धर्मास्तिकायस्य अभावे जीवः न प्रवेष्टुं शक्नोति। स पुनः ततः संसारे अपि आगन्तुं नैव क्षमते। जैनदर्शानानुसारं मुक्तो जीवः परमात्मनि ऐक्यभावं न लभते। अर्थात् परमात्मनि तस्य लयो न भवति। परिणामस्वरुपं मुक्तः अपि जीवः अनन्तकालपर्यन्तं सिद्धशिलायामेव वसति। अयमेव मोक्षो मन्यते।

९.८) प्रमाणपरिचयः

जैनदर्शने ज्ञानस्य द्वैविध्यं स्वीकृतम अस्ति, निर्विकल्पं सविकल्पं चेति। निर्विकल्पस्य चत्वारो भेदाः सन्ति, चक्षुः , अचक्षुः, अवधिः केवलश्च। सविकल्पस्य पञ्च भेदाः भवन्ति मतिः, श्रुतिः, अवधिः, मनः पर्यायः, केवलश्च। सविकल्पस्य ज्ञानस्य पञ्चभेदा एव प्रमाणाय विषयीभूताः स्वीक्रियन्ते। प्रमाणं तु यथार्थज्ञानं भवति, यं हि जीवोः स्वेतरस्य कस्यापि साहाय्यं विना लभते। जैनदर्शने प्रत्यक्षस्य कृते

मनसः इन्द्रियाणां वा आवस्यकता नास्ति, यतो हि तत्र सर्वदा वस्तुनो यथार्थज्ञानमेव उत्पादयति। जैनदर्शने प्रमाणं द्विधा निरुपितम्। तत्र प्रत्यक्षमपि द्विविधं पारमार्थिकं व्यावहारिकञ्च। पारमार्थिकं प्रत्यक्षं तद् अस्ति यत् कर्मप्रभावतो मुक्तं स्यात्, स्वातन्त्र्येण चात्मानं प्रकाशयेत्। अनेनैव जगत् प्रकाशितं भवति। यस्य ज्ञानस्य कृते जीव इन्द्रियार्थसन्निकर्षे मनसि च निर्भरो भवति तत् व्यावहारिकं प्रत्यक्षं भवति।

साकारस्य ज्ञानस्य मति-श्रुति-अवधि-मनः पर्याय-केवल-भेदात् पञ्च प्रकाराः सन्ति। एषु मतिज्ञानं चतुर्धा प्रतिपादितम्-अवग्रहः अर्थात् संयोगसन्निकर्षः, ईहा संयुक्तसमवायरुपा, अवायः संयुक्तसमवेतसमवायरुपः, धारणा चेति। आगमैः आप्तवचनैः वा प्राप्तं ज्ञानं श्रुतज्ञानं भवति। मतिश्रुतज्ञानयोः अपि भेदकत्वं जैनदर्शने निर्दिष्टम्। तथा हि मतिज्ञानं केवलं वर्तमानाश्रितं भवति किन्तु श्रुतज्ञानं त्रैकालिकं भवति। जैनगमानुसारं श्रुतज्ञानं मतिज्ञानापेक्षया प्रामाणिकम् अस्ति। यतो हि मतिज्ञानं परिणामाश्रितं भवति, किन्तु श्रुतज्ञानम् आप्तवचनं कारणातीतम् च अस्ति।

घातीयेभ्यः अघातीयेभ्यः कर्मभ्यो मुक्तो जीवो यदा इन्द्रियादीनि करणानि विना ज्ञानं प्राप्नोति तदा तत् ज्ञानं पारमार्थिकं प्रत्यक्षम् उच्यते। पारमार्थिकप्रत्यक्षस्य अपि भेदद्वयं विद्यते केवलज्ञानं विकलज्ञानं च। रागद्वेषादिरहितम् अर्हत्सु विद्यमानं केवलज्ञानं भवति। विकलज्ञानं तु अवधिमनः पर्यायभेदात् द्विधा वर्तते। ज्ञानावरणे विनिष्टे सति देवतासु नारकीयेषु च स्वभावतो जायमानं ज्ञानं, मनुष्येषु इतरतिर्यग्योनिषु च प्रयत्नपूर्वकं विधीयमानं सम्यग् दर्शनजन्यज्ञानम् अवधिज्ञानं भवति। सम्यकचारित्रेण ज्ञानावरणे विनष्टे यद् ज्ञानम् उत्पद्यते जनमनस्सु सीमितं च दृश्यते, तत् मनः पर्यायज्ञानं भवति। इदं विशेषेण तपस्विभिः एव प्राप्यते।

परोक्षप्रमाणम् (अनुमानम्) हेतुना साध्यस्य ज्ञाने या प्रक्रिया भवति सा अनुमानम् इति उच्यते। अनुमानमपि द्विधा प्रतिपादितम् स्वार्थानुमानं परार्थानुमान् चेति। बहुभिः दृष्टान्तैः एकस्य अनिश्चितायाः अवधारणायाः पुष्टिः स्वार्थानुमानम् अस्ति। यथा बहुवारं धूमं विह्नियुक्तं दृष्ट्वा दर्शकः स्वमनसि निर्धारयति यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निरिति। अत्र कारणरुपस्य धूमस्य कार्यरुपस्य वह्नेश्च साहचर्यं व्याप्तिनाम्ना कथ्यते। अतः साहचर्यनियमो व्याप्तिः इति सिद्धान्तो निर्धारितः। कदाचित् कुत्रचित् सुदूरं पर्वतादौ धूमं दृष्ट्वा पूर्वनिश्चितायाः व्याप्तेः स्मरणात् "यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्नि" रिति नियमस्य आधारेण दर्शकः पर्वते वह्निज्ञानं करोति। दर्शकः स्वमनसि विश्वसिति यत् यत्रापि धूमो भविष्यति तत्रैव वह्निः अवश्यं भविष्यति। यतोऽहि इमां धारणां सः पूर्वमपि बहुभिः दृष्टोदाहरणैः कृतवान्। अतः धूमे सति वह्नेः निश्चये स्वार्थानुमानं क्रियान्वितं भवति। अस्मिन् स्वार्थानुमाने यत्र साध्यसिद्धिः सन्दिग्धा भवति, सः पक्षो भवति, यतो हि तस्मिन् हेतुरुपो धूमः स्पष्टरुपेण परिलक्षितो भवति। अर्थात् पर्वतरुपिणि पक्षे दृश्यमाणो धूमः पक्षधर्मः अस्ति। यतो हि सः धूमो धूमवत्त्वधर्मेण विशिष्टः अस्ति। धूमवत्वेन विशिष्टस्य धूमस्य पर्वतरुपिणि पक्षे विद्यमानता पक्षधर्मता भवति। एवं व्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्यनुमानस्य मुख्यम् अङ्गम् अस्ति। अतो व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतायाः ज्ञानमनुमानं मन्यते।

परार्थानुमाने अनुमानस्य उक्तो विधिः परेभ्योः अवगमयितुं उपयुज्यते। किन्तु अस्मिन् पञ्च अवयवाः भवन्ति-प्रतिज्ञा, हेतुः, उदाहरणम्, उपनयः निगमनं चेति। यथा " पर्वतो वह्निमान् धूमात्" इत्यस्मिन् वाक्ये पर्वते वह्निः अस्ति इत्यस्य ज्ञापनार्थं प्रतिज्ञा विद्यते। 'धूमात्' इति कथनं हेतुः अस्ति यतो धूमं विना 'पर्वते वह्निरस्ति' इत्यस्य अनुमानं न भवति। यत्र यत्र धूमः तत्र तत्र वह्निः यथा महानस इति उदाहरणं विद्यते। यथा महानसे तथा अत्र पर्वते इति उपनयः अस्ति। पर्वते अपि धूमात् अग्निरेव नान्यत् इति निगमनम् अस्ति। आचार्यभद्रबाहुः उक्तवान् यत् परार्थानुमानस्य प्रक्रियायां दश अवयवा भवन्ति- (१) प्रतिज्ञा (२)प्रतिज्ञाविभक्तिः (३) हेतुः (४) हेतुविभक्तिः (५) विपक्षः (६) विपक्षप्रतिषेधः (७) दृष्टान्तः (८) आशङ्का (९) आशङ्काप्रतिषेधः (१०) निगमनम चेति। अनुमाने प्रायेण पक्षः साध्यो हेतुश्चेति त्रीणि अङ्गानि भवन्ति। अनुमानेन यस्य ज्ञानं विधीयते तत् साध्यं भवति यथा " पर्वतो वह्निमान्" इत्यादौ वह्निः। यस्मिन् आश्रये साध्यस्य सिद्धिः विधीयते सः पक्षो भवति, यथा "पर्वतो वह्निमान्" इत्याद्युदाहरणे पर्वतः। साध्यस्य सिद्धये यत् साधनं भवति, तत् हेतुर्भवति, यथा "पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात्" इत्याद्युदाहरणे धूमवत्त्वम्।

९.९) नयज्ञानम् स्यात्वादो वा

प्रमाणातिरिक्तात् दृष्टिभेदादपि तत्त्वज्ञानस्य उत्पत्तिः सम्भवति। अयं दृष्टिभेदो नय इत्युच्यते। जैनदर्शनस्य चिन्तने एकं वस्तु अनेकधर्मयुतं भवति। तेषु अनेकेषु धर्मेषु विद्यमानेष्वपि एकस्य धर्मविशेषस्य ग्रहणेन वस्तु निश्चीयते। तत्र वस्तुनिश्चयस्य प्रक्रिया नय इत्युच्यते। नयेन वस्तुनः एकस्य एव व्यङ्गस्य ज्ञानं भवितुं शक्नोति, किन्तु प्रमाणेन वस्तुनः अनेकेषां धर्माणां ज्ञानं भवति। नयोऽपि द्विधा भवति निश्चयनयो व्यावहारिकनयः चेति। निश्चयनयेन वस्तूनां तात्विकं ज्ञानं जायते। व्यावहारिकनयेन च वस्तूनां सांसारिकं ज्ञानं भवति। एतद् अतिरिक्तमपि वस्तूनां विभिन्नानि रूपाणि विभिन्नदृष्ट्या अवगन्तुम् अनेके नयाः जैनदर्शने स्वीकृताः सन्ति। येषु द्रव्यार्थिकनयः पारमार्थिकनयश्च प्रमुखौ स्तः। कर्मवादजैनदार्शनिकैः अपि कर्माण्येव बन्धनानां मुख्यकारणतया स्वीकृतानि सन्ति। कर्मवशादेव जीवस्य क्रोध मानमायालोभादिभिः चतुर्भिः कषायैः अनादि अनन्तं च सम्पर्को भवति। अतः कर्म एव अविद्याऽस्ति। इदं स्वीकर्त्तुं शाक्नोति। यतो हि जीवस्य कर्मणां तत्सम्पर्कगैः वस्तुभिः सम्बन्धः तिष्ठति। कर्मसम्बन्धिनः पुद्गलाः कर्मपुद्गलाः भवन्ति।

स्वाभाववादः अनेकान्तवादश्च वादद्वयं जैनदर्शने स्तः। जैनमतानुसारेण सतो द्रव्यस्य वा स्वभावपरिणामिता स्वीक्रियते। अतः तस्य उत्पादव्ययौ जायेते। तथापि द्रव्यस्य सतो वा मूलतो ध्रौव्यम् अस्ति। अतः तस्य विनाशो न जायते यथा घटः पटो वा। घटस्य उत्पत्तिः मृत्तिकया भवति। पुनश्च तस्य विनाशो भूत्वा ध्वंसरूपः अवशिष्यते। स च मृत्तिका एव अस्ति। पदार्थस्य मौलिकं रूपं यथा घटस्य मृदा, उभयोः अवस्थयोः भवति। इदमेव ध्रौव्यमस्ति। तत्त्वचिन्तनस्य दशायां अनेकेषां धर्माणां विचारः आवश्यकः अस्ति। तदैव तद्वस्तुनः स्वरूपस्य परिचयः प्राप्यते। परिणामिनित्यतावादः जैनाः स्वीकुर्वन्ति। जैनसिद्धान्तानुसारेण सत्सु द्रव्येषु वा उत्पादव्ययध्रौव्यादयो गुणा विद्यन्ते। उत्पादविनाशसदृशयोः अवस्थयोः अपि वस्तुनः अस्तित्वं सिदध्यति। परस्परविरुद्धयोः अवस्थयोः अपि

विद्यमानतया अयं परिणामिनित्यतावादः अनेकान्तवादो वा कथ्यते। जैनमतेन चेतनाचेतनयोः सर्वयोः पदार्थयोः असंख्याः धर्माः सन्ति। यथा आत्मनि सत्त्व-व्यापकत्व-चेतनत्वादयाः धर्माः विद्यन्ते। किन्तु इमाः धर्माः कस्यापि अपरस्य वस्तुनः अपेक्षया वर्तन्ते। कस्यापि अन्यस्य अपेक्षया च नैव वर्तन्ते। एवं कस्यचिद् अपेक्षया आत्मा सत् अस्ति कस्यचिच्च अपेक्षया आत्मा असत् वर्तते। वस्तुतस्तु वस्तुनः स्वरूपं न केवलं तस्यैव वस्तुनो ज्ञानस्य अपेक्षा न भवति। अपितु अन्येषाम् अपि वस्तूनां ज्ञानमावश्यकं भवति। येषाम् अपेक्षया मूलवस्तुनः स्वरूपं ज्ञातुं शक्यते। अर्थात् एकस्य वस्तुनः अवज्ञानाय अन्यवस्तूनां सम्भावना अपि परोक्ष्या भवति। एषा सम्भावना जैनदर्शने 'स्याद्' इति पदेन व्यज्यते।

स्याद्वादः जैनदर्शने सप्तभङ्गीन्यायेन प्रदर्श्यते। तद्यथा १)स्याद् अस्ति। २)स्यान् नास्ति। ३)स्याद् अस्ति च नास्ति च। ४)स्याद् अवक्तव्यः। ५)स्याद् अस्ति च अवक्तव्यः। ६)स्याद् नास्ति च अवक्तव्यः। ७)स्याद् अस्ति च नास्ति च अवक्तव्यः। अयं एव सप्तभङ्गीन्यायः।

९.१०) आर्हतदर्शने केचन प्रसिद्धाः श्लोकाः

"सर्वज्ञो जितरागादिदोषस्त्रैलोक्यपूजितः।
यथास्थितार्थवदी च देवोर्हन्परमेश्वरः। इति "

अन्वयः-

सर्वज्ञः जीतरागादिदोषः त्रैलक्यपूजितः यथास्थितः अर्थवादी देवः परमेश्वरः च अर्हत्।

व्याख्यानम्-

अत्र श्लोके अर्हतः स्वरूपम् उच्यते। यः सर्वज्ञः सर्वं विशेषणं वेत्तिः। रागादिदोषैः रहितः। लोकत्रये पूज्यः। यथा पश्यति तथैव वदति तन्नाम यथार्थः वक्ता। अपि च स एव परमेश्वरः। स एव अर्हत् इति पदेन उच्यते अतः यथा भगवतः स्वरूपम् अस्ति तथैव अर्हतः अपि स्वरूपम्। रागादिवासनाजनितः जीवः, तद्व्यतिरिच्य सर्वदोषरहितः आर्हत्। अत्र एतत् ज्ञातव्यं यत् यद्यपि जैनाः ईश्वरं न अङ्गीकुर्वन्ति तथा अर्हतम् एव ईश्वरवत् पूज्यते।

यथावस्थिततत्त्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा।
योवबोधस्तमत्राहुः सम्यग्ज्ञानं मनीषिणः। इति।

अन्वयः-

मनीषिणः यथावस्थितत्त्वानां संक्षेपाद् विस्तरेण वा यः अवबोधः (भवति) तं अवबोधं सम्यग्ज्ञानं आहुः।

व्याख्यानम्- जैनदर्शने सम्यग्ज्ञानं स्वीक्रियते। ननु किं तावत् सम्यग्ज्ञानम् इति चेद् उच्यते यत् वस्तुनः यथा स्तितिः वर्तते तथा वस्तुनां तत्त्वानां ज्ञानम् एव सम्यग्ज्ञानम्। तद् संक्षेपेण वा भवतु विस्तरेण वा भवतु। परन्तु वस्तुनां यथास्थितिः तथा तत्त्वज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानम् इति। अस्य च सम्यग्ज्ञानस्य पञ्चभेदाः वर्तन्ते। एतादृशैः ज्ञानप्रकारैः जैनानां वस्तु अवधारणा भवति।

पाठगतप्रश्नाः-२

साधु उत्तरस्य चयनं कर्तव्यम्

११. स्याद्वादस्य कति प्रकाराः सन्ति।

१)पञ्च २) सप्त ३) अष्टौ ४) षट्

१२. जैनाः किं ईश्वरम् अङ्गीकुर्वन्ति।

१)करोति २) न स्वीकुर्वन्ति ३) उययम्

१३. जैनदर्शनमते जीवस्य बन्धकारणम् किम्।

१)कर्म २) दुःखम् ३) अज्ञानम् ४) माया

१४. जैनमते ज्ञानस्य किं स्वरूपम्।

१) स्वप्रकाश २) अप्रकाशः ३) अनित्यम् ४) एतत्त्रयम् नास्ति

१५. गुप्तेः कति प्रकाराः सन्ति।

१)द्वौ २) त्रय ३) पञ्च ४) चत्वारि

१६. जैनमते कालस्य स्वरूपम् किम्।

१७. जैनदर्शनानुसारं धर्माधर्मयोः स्वरूपम् किम्।

१८. अनेकान्तवादस्य वर्णनां कुरुत।

१९. जैनसम्प्रदायस्य वर्णनां कुरुत।

पाठसारः

पाठे अस्मिन् जैनदर्शनस्य विषये आलोचना कृता। जैनानाम् उत्सः। तेषां धर्मप्रचारकानां नामानि। जैनानाम् आचारानुष्ठानानि अपि उक्तानि। जैनानां प्रमाप्रमाणविषये आलोचना वर्तते। अपि स्याद्वादस्य वर्णना अत्र पाठे अस्ति। जैनानां जीवविषये आलोचना कृता। जैनदर्शने मोक्षः कः वा कथं मोक्षः भवति तद्विषये आलोचना वर्तते। जैनानाम् अनेकात्मवादस्य वर्णना दृश्यते। भारतीयदर्शषु जैनानां स्थानम् आलोचितम्। किञ्च तेषां नास्तिकदर्शनत्वं कथं तदपि अत्र पाठे प्रदर्शितम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. जैनदर्शनस्य अवदानं लिखत।

२. जैनदर्शनस्य प्रमाणविषये आलोचनां कुरुत।

३. जैनदर्शने मोक्षस्वरूपं लिखत।

४. पुद्गलनिर्जीवतत्त्वविषये टिप्पणीं लिखत।

५. जैनानां साधनविषये आलोचनां कुरुत।

६. जैनादर्शनस्य नास्तिकत्वविचारः।

७. जैनाः प्रमयेविषये लघुनिबन्धं लिखत।

८. अनेकान्तवादस्य अङ्गीकारः कथं तत् प्रतिपादयत।

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि

उत्तराणि १

१. ऋषभदेवः।

२. जैनतीर्थङ्करः।

३. प्रमाणद्वयम्।

४. अचेतनजडद्रव्यमेव पुद्गलः इति कथ्यते। पूरयन्ति गलन्ति च इति व्युत्पत्त्या पुद्गलः इति कथ्यते।

५. गुणपर्यायवत् द्रव्यमिति।

६. पञ्चप्रकाराः सन्ति।

७. जैननां वर्तते।

८. चतुर्विंशतिः तीर्थङ्कराः सन्ति।

९. अहिंसा-सुनृत-अस्तेय-ब्रह्मचर्य-अपरिग्रहश्चेति पञ्चमहाव्रतानि।

१०. द्रव्यस्य प्रकारद्वयं वर्तते। अस्तिकायः अनस्तिकायश्चेति।

उत्तराणि २

११. सप्त प्रकाराः।

१२. ईश्वरं नाङ्गीकुर्वन्ति।

१३. कर्म।

१४. स्वप्रकाशः।

१५. द्वौ।

१६. जैनमते कालः आकाशस्य इव अनुमेयः। कालः अनस्तिकायद्रव्यम्। कालः देशे वा एकस्मिन् स्थाने न तिष्ठति। कालः अविभज्य अपि व्यवहारिकप्रयोजने खण्डोऽपि क्रियते। अतीतादिव्यवहारः अपि कालस्य साह्येन एव भवति। न्यायवैशषिकमते कालः षष्ठद्रव्यम्। कालः नित्यं एकः विभुः भवति। कालः सर्वेषां आधारभूतः सर्वकार्यस्य निमित्तकारणम्।

१७. अस्माभिः यथा सामान्यतः धर्माधर्मौ इत्युक्ते पापपुण्यौ इति ज्ञायते। परन्तु जैनदर्शने धर्मः इत्युक्ते गतिः इति उच्यते। अधर्मः इत्युक्ते स्थितेः ग्राहकः। गतिस्थित्योः नियामकरूपेण धर्मार्धमौ अनुमितौ। तौ नित्यौ अरूपौ निष्क्रियौ भवतः। किञ्च वेदविहितकर्मानुष्ठानेन आत्मनि यः गुणः उत्पद्यते स गुणःधर्मः इति। पक्षान्तरे वेदोक्तनिषिद्धकर्मणा आत्मनि यः गुणः उत्पद्यते स अधर्मः। सुखेन यथा धर्मस्य अनुमानं क्रियते तथा दुःखेन अधर्मस्य अनुमानं क्रियते।

१८. जैनाः अनेकान्तवादं स्वीकुर्वन्ति। अनेकान्तवादमते वस्तुनः यथार्थतत्त्वम् एकान्तभावेन न ज्ञातुं शक्यते। कारणं हि जीवस्य ज्ञानं परिमितं भवति। मृन्मयघटः यथा मृत्तिकारूपेण सत्यं तथैव मृत्तिकायाः विकाररूपेण अपि सत्यम् भवति। स्वस्वसम्प्रदायदार्शनिकाः विशेषदृष्टिभेदात् बहुधा व्याख्यानं कुर्वन्ति। परन्तु तेषां व्याख्यानुसारेण एतत् तत्त्वं एव एकान्तभावेन सत्यमिति वक्तुं न शक्यते। प्रत्येकस्य मतवादस्य आंशिकसत्यता भवति न तु सम्पूर्णतः सत्यता भवति। केवलं स्वसम्प्रदायः एव सत्यं अपरस्य सम्प्रदायस्य तत्त्वं मिथ्या एतत् एकान्तभावेन उच्यते। परन्तु वस्तुमात्रं अनन्तधर्मविशिष्टम्। अतः एतत् वस्तु सदेव वा असद् इति निर्दिष्टरूपेण वक्तुं न शक्यम्। अतः अनेकान्तवादः स्वीकर्तव्यः।

१९. जैनदर्शने चतुर्विंशतिः तीर्थङ्कराः सन्ति। प्रथमः ऋषभदेवः अन्तिमः महावीरः। श्वेताम्बरः दिगम्बरश्च जैनानां द्वौ सम्प्रदायौ। श्वेताम्बरसम्प्रदायिकाः उदारपन्थिनः भवन्ति। पक्षान्तरे दिगम्बरसम्प्रदायिकाः चरमपन्थिनः भवन्ति। यद्यपि मौलिकविषये तयोः पार्थक्यं न दृश्यते तथापि आचरणभेदेन पार्थक्यं दृश्यते।

॥ इति नवमः पाठः ॥